

УДК 347

Федик Є. І., к. ю. н., доцент, завідувач кафедри цивільного права та процесу, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів, ORCID ID 0000-0003-0605-7238; Researcher ID G-1568-2019;

Федик С. Є., к. ю. н., доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Львівський державний університет внутрішніх справ, м. Львів.

ДО ПИТАННЯ ЗМІСТУ УМОВ НОРМАТИВНОГО САМОРЕГУЛЮВАННЯ

Анотація. У статті розглядаються питання: змісту умов договірної зобов'язання, які можуть встановлюватися на розсуд його сторін відповідно до принципу свободи договору; тлумачення саморегульованих норм-умов; вимоги щодо застосування нормативного саморегулювання; вплив такого саморегулювання на договірну дисципліну та цивільну відповідальність у договірних зобов'язаннях.

Ключові слова: договір, договірне зобов'язання, умови змісту, нормативне саморегулювання, тлумачення норм-умов саморегулювання, договірна дисципліна, договірна відповідальність, компенсація моральної шкоди у договірних відносинах.

Fedyk Ye. I., Ph.D. of Law, Associate Professor, Head of the Department civil law and process, Lviv University of Trade and Economics, Lviv;

Fedyk S. Ye., Ph.D. of Law, Docent of the chair of civil law of the Law Department of Lviv's State University of Internal Affairs.

Abstract. The article deals with the issues: the content of the terms of a contractual obligation, which can be established at the discretion of its parties in accordance with the principle of freedom of contract; interpretation of self-regulated norms-conditions; requirements for application of normative self-regulation; the impact of such self-regulation on contractual discipline and civil liability in contractual obligations.

Key words: contract, contractual obligations, terms of content, normative self-regulation, interpretation of norms-conditions of self-regulation, contractual discipline, contractual liability, compensation of moral damage in contractual relations.

JEL: K 30.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-23>

Актуальність теми. Не дивлячись на те, що договір є однією з найдавніших правових конструкцій у світі, в сучасних умовах України він набуває все актуальнішого значення як дієвий і ефективний засіб правового регулювання майнових правовідносин.

Важливим аспектом договірних зобов'язань є закріплений у Цивільному кодексі України принцип свободи договору, який насамперед стосується

визначення сторонами договору умов його змісту і в сьогоденній час викликає дискусію щодо меж застосування цього принципу, змісту нормативного саморегулювання, його меж та тлумачення. Зазначене і спонукало до розгляду окремих питань нормативного саморегулювання у договірних зобов'язаннях, в тому числі в аспекті договірної дисципліни та відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значного внеску у теорію та практику запровадження нормативного саморегулювання у договірні зобов'язання в сучасному цивільному праві України внесли безпосередньо як розробники проекту Цивільного кодексу України 2003 р., так й інші знані вітчизняні науковці, зокрема — Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, З. В. Ромовська та інші.

Постановка завдання. Метою цієї статті є узагальнення поняття нормативного саморегулювання умов договірних зобов'язань, змісту таких умов, їх тлумачення, способів та меж застосування.

Основний виклад. Поняття договору та його понятійна характеристика є достатньо багатозначними і багатограними як у нормативних актах цивільного і господарського права, так і в сучасних наукових дослідженнях. Отже, з усього розмаїття понятійних визначень договору його можна інтерпретувати як: узгоджену домовленість сторін щодо обраних ними повноважень і дій у такому договорі для досягнення правової та матеріальної мети [9].

Договір, як юридичний факт, поряд з іншими функціями, виконує функцію забезпечення *переходу* прав і обов'язків сторін/учасників від *загальної* моделі, що втілена у правовій нормі, до *конкретизованої* моделі поведінки визначених осіб такого правочину [5].

У якості юридичного факту договір є перехідним містком, який здатен забезпечити його сторонам/суб'єктам перетворити наявне у них право у реальне володіння таким правом, а наявність обов'язку перетворюється на реальну необхідність вчинення відповідних дій по змісту умов договору [8]. Таким чином, договір як юридичний факт наділяється головною функцією — породження цивільного зобов'язання з повноваженнями для його сторін у відповідності до змісту статті 509 Цивільного кодексу України [1].

Ця ж стаття Кодексу, за своїм змістом і духом, поряд з повноваженнями учасників, визначає й дисципліну діяльності сторін у договірному правовідношенні, яка полягає у безумовному виконанні набутих у договорі повноважень і саме у договорі, як зазначав С. С. Алексєєв, дають про себе знати однопорядковість загального правового статусу суб'єктів/сторін та їх юридична рівність [2].

Зрозуміло, що перелік і обсяг повноважень у договірному правовідношенні мають бути закріплені сторонами в умовах змісту договору. З урахуванням принципів формування та реалізації договірних правовідносин, зокрема положень принципу свободи договору, саме *умови* змісту договору є *стрижнем* всякого договірного зобов'язання.

Сам зміст договору становлять його умови, котрі поділяються на: — обов'язкові, що нормативно визначені; — визначені та погоджені самими

сторонами. Деталізація умов у пунктах договору за своєю суттю складають сам зміст конкретного договору. У цьому контексті важливим є питання про *межі можливостей* сторін/суб'єктів у використанні ними принципу свободи договору відносно умов змісту договору.

Хочеться стверджувати, що відносно умов, котрі визначаються самими сторонами, повинен діяти загальноприйнятий принцип — дозволено все, що не заборонено стосовно даного виду договірної зобов'язання. У цьому розумінні підтверджується позиція науковців щодо наявності так званого прояву нормативної саморегуляції у договірному зобов'язанні, оскільки норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивільного права [4; 6; 8 та ін.]. Стосовно ж обов'язкових умов: — головним є те, що сторони не повинні самотійно узгоджувати положення тих норм, які носять імперативний характер; — самотійно можуть узгоджувати умови лише у випадках наявності диспозитивних норм — коли нормативна база містить положення, які встановлюють межі поведінки сторін/учасників «від і до», дозволяючи цим самим сторонам самотійно уточнювати чи корегувати свої дії. У таких випадках сторони зможуть на власний розсуд уточнювати, конкретизувати власні дії у допустимих нормативним актом межах; — коли норма права прямо вказує на допустимість вибору лінії поведінки (вибір сторонами — форми договору з дотриманням встановлених правил такого вибору; — застосування, зменшення/збільшення чи взагалі не застосування цивільної відповідальності).

Однак, як стверджує С. О. Погрібний [7], застосування нормативної саморегуляції унеможлиблюється за наявності визначених законом обставин:

- Наявність в акті цивільного законодавства прямого застереження щодо неприпустимості відступу від імперативних положень;
- Зі змісту нормативного акту випливає обов'язковість конкретного припису, коли відступ від нього призводить до нікчемності умов, що встановлюються шляхом нормативної саморегуляції;
- Відступ від імперативних положень акту цивільного законодавства не дозволяється (зміст статті 6 ЦК України) навіть тоді, коли в самому акті не міститься прямого застереження про це, але таке впливає із суті відносин між сторонами.

Із врахуванням наявності у договірних зобов'язаннях дії принципу свободи договору та наведених вище положень щодо застосування нормативного саморегулювання у них — сам договір виступає як специфічний нормативний акт цивільного права локальної дії і такий нормативний акт наділений з усіма атрибутами, що притаманні й будь-якому іншому акту: дія в часі, дія в просторі, дія щодо кола осіб. [9]

Відповідно до зазначеного, постає питання і щодо тлумачення змісту договірних зобов'язань. За змістом Цивільного кодексу правом тлумачення договірних зобов'язань наділяються самі сторони, а при не досягненні згоди сторонами щодо змісту власного тлумачення вони можуть звернутися до суду, рішення якого у таких питаннях буде остаточним.

Разом з тим, розглядаючи правотлумачні аспекти договірних зобов'язань варто звернути увагу на самі правила тлумачення та їх застосування. У теорії права широко описані способи та правила тлумачення, серед яких важливу роль відіграє саме філологічний спосіб. Його застосування в сьогodнішніх умовах має певну проблематику, беручи до уваги інтенсивне включення в юридичний і економічний обіг нових понятійних визначень (в тому числі й іншомовних), котрі ще не всі увійшли в словниково-енциклопедичні видання, а отже не сприяють їх однозначному тлумаченню самими сторонами.

Окрім цього, варто відмітити й практику діяльності Європейського суду з прав людини та роль цієї практики у правотлумаченні договірних зобов'язань в сучасній Україні. Видається, що імплементація в цивільне правозастосування в Україні базових засад формування змісту рішень ЄСПЛ, таких як: принцип рівності сторін, принцип свободи угляду, принцип пропорційності та інших [10] значно полегшувала б ефективність досягнення мети договірних зобов'язань.

Стосовно ж формування умов нормативного саморегулювання у змісті договорів варто відмітити дію загального принципу доцільності. Фактично цей принцип пронизує все "тіло" договору, адже, навіть перші кроки в договорі — оферта та акцепт — у своїй основі наділені змістом доцільності.

На жаль, вітчизняні науковці не достатньо, на нашу думку, приділяють уваги дослідженню правотлумачної практики договірних зобов'язань, тому й відсутні фундаментальні праці з цього питання. Хотілось би відмітити, що науково-теоретичне опрацювання питань тлумачення договорів у сфері приватного права на монографічному рівні, а особливо в аспекті формування змісту договорів в частині саморегулювання та правил їх тлумачення, значно полегшило б практику застосування договорів та їх реалізацію в сучасних умовах України. У свій час таким дослідженням стали праці визначного юриста, професора Одеського а пізніше Київського університетів, Є. В. Васьковського (Учение о толковании и применении гражданских законов — 1901 р. та Руководство к толкованию и применению законов. Для начинающих юристов. — 1913 р.) [3].

Коли сторони скористаються правом/можливістю реально закріпити власну домовленість у змісті договору на вказаних умовах, то подальша дисципліна у виконанні договірної зобов'язання буде більш чітко зрозумілою та визначеною. Відповідно до цього стануть і більш реалістичними характеристики для визначення таких понять як: належне виконання, неналежне виконання чи не виконання договірної зобов'язання, орієнтирами для яких є вимоги статей 526-545 ЦК України. [1]

Окрім цього, така деталізація сторонами договірної зобов'язання власних повноважень у зазначеній категорії умов змісту сприятиме зменшенню ризиків у досягненні мети договору. Найбільше таке стосується так званого типу ризикових (алеаторних) договорів, де тісно переплітаються можливості настання ризиків суб'єктивного та об'єктивного характеру. І саме така деталізація умов змісту договору на розсуд сторін (нормативна

саморегуляція) сприятиме уточненню змістових аспектів виконання договірної зобов'язання, що дозволить полегшити визначення якісних параметрів дисципліни договірної зобов'язання. Звідси — вихід на більш повні можливості реалізації положень захисту законних прав та інтересів сторін договірної зобов'язання, цивільної відповідальності, зокрема у питаннях компенсації моральної шкоди.

За загальним правилом цивільна відповідальність настає за наявності складу цивільного правопорушення в єдності його елементного складу (загальнотеоретичного та цивільного-правового елементів).

Оскільки специфічною рисою цивільної відповідальності є її майновий характер, то розглядувана нормативна саморегуляція у договірному зобов'язанні впливає на більш повне забезпечення порушених прав та законних інтересів сторін саме майнового характеру. Окрім цього, сторони шляхом нормативної саморегуляції можуть визначати застосування й інших засобів забезпечення у контексті цивільної відповідальності. У цьому розумінні необхідно відмітити слушність твердження Є. О. Харитонова [11] про те, що цивільна відповідальність є *самостійним* цивільним правовідношенням для настання якого у договірних відносинах необхідним *юридичним фактом* слугує наявність *порушення* умов змісту договору. Тому, з цієї позиції фактор нормативної саморегуляції договірної зобов'язання (договірної відповідальності) відіграє важливу роль.

Окремо необхідно відмітити особливе значення і зростаючу роль застосування такого виду цивільної відповідальності, як компенсація моральної шкоди у випадках порушень умов змісту договірної зобов'язання.

Можливість застосування компенсації моральної шкоди в Україні настала після проголошення нею незалежності. Зі вступом у дію Цивільного кодексу України (січень 2004 р.) почались науково-теоретичні та практичні дискусії щодо її застосування стосовно юридичних осіб і на сьогодні таке застосування вже не викликає заперечень.

Видається, що є потреба всіляко підтримувати позицію щодо безумовного застосування компенсації моральної шкоди у договірних зобов'язаннях навіть у випадках, коли цивільне правопорушення у договірному зобов'язанні з різних причин не призвело до майнової шкоди. Тому, сторони договору шляхом нормативної саморегуляції можуть погодити широке коло аспектів майнового і немайнового характеру цивільної відповідальності.

Одним з важливих аспектів застосування компенсації моральної шкоди у договірних правовідносинах є те, що визначення її розміру є більш ніж проблематичним, оскільки не відомим є те, у чому може виразитися моральна шкода у випадках порушення умов змісту договору, адже наперед невідомо у чому саме буде виражатись суть порушення умов змісту. Разом з тим, право на компенсацію моральної шкоди допустимо застосовувати незалежно від того, чи порушені права та інтереси майнового характеру, чи особисті немайнові права.

Висновки. Договір, як узгоджена домовленість сторін щодо обраних ними повноважень і дій у такому договорі для досягнення правової та

матеріальної мети, займає найбільшу питому вагу в категорії зобов'язальних правовідносин.

Запровадження принципу свободи договору, в тому числі в аспекті формування договірних умов, надає сторонам більші можливості зреалізувати саме в договорах свої законні права та інтереси, досягати бажаної для них матеріальної чи правової. Зазначене дає підстави вважати, що беззастережно довільне формування умов змісту договору, його тлумачення не повинні бути поза межами правової регламентації, оскільки таке негативно впливатиме на процес самого виконання договірною зобов'язання а, відповідно, й ефективність застосування заходів забезпечення та цивільної відповідальності

Література:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // *Голос України*. — 2003. — № 45-46. — 12 березня; — № 47-48. — 13 березня (зі змінами та доповненнями)
2. Алексеев С. С. *Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования*. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
3. Васильковский Е.В. *Гражданско-правовая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов*. — М.: ЮрИнфоР, 2002. — С. 508. (Перевидання 1901 р.)
4. Забоев К.И. *Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора*. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — 267 с.
5. Исаков Б.В. *Юридические факты в советском праве*. — М.: Юридическая литература, 1984. — 144 с.
6. Кашанина Т.В. *Индивидуальное регулирование в правовой сфере // Советское государство и право*. — 1992. — № 1. — С. 123-126.
7. Погрібний С.О. *Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: Монографія*. — К.: Правова єдність. — 2009. — 304 с.
8. Ромовська З.В. *Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник*. — К.: Атіка, 2005. — 560 с.
9. Федик Є.І., Федик С.Є. *Проблеми правового регулювання договірних відносин: Навчальний посібник*. — Львів: вид. ЛТЕУ. — 2016. — 157 с.
10. Федик С.Є. *Особенности толкования юридических норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України)*. Дис. ... канд. юрид. наук. — Львів, 2002. — 215 С.
11. Харитонов Є.О. *Цивільне право України: В 2-х томах. Том 1. Підручник /За ред. Харитонova Є.О., Голубєвої Н.Ю..* — Х.: Одиссей, 2008 та видання послідуєчих років.

References:

1. Tsyvil'nyj kodeks Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. // *Holos Ukrainy*. — 2003. — № 45-46. — 12 bereznia; — № 47-48. — 13 bereznia (zi zminamy ta dopovnenniamy)

2. Alekseev S.S. Pravo: azbuka — teoryia — fylosofya: Opyt kompleksnoho yssledovanyia. — M.: Statut, 1999. — 712 s.
3. Vas'kovskij E.V. Tsyvyl'stycheskaia metodolohyia. Uchenye o tolkovanyy y pryomeneny hrazhdanskykh zakonov. — M.: YurYnfoR, 2002. — S. 508. (Perevydannya 1901 r.)
4. Zaboiev K.Y. Pravovye y fylosofskye aspekty hrazhdansko-pravovoho dohovora. — SPb.: Yurydycheskij tsentr Press, 2003. — 267 s.
5. Ysakov B.V. Yurydycheskye fakty v sovetskom prave. — M.: Yurydycheskaia lyteratura, 1984. — 144 s.
6. Kashanyina T.V. Yndyvydual'noe rehulyrovanye v pravovoj sfere // Sovetskoe hosudarstvo y pravo. — 1992. — № 1. — S. 123-126.
7. Pohribnyj S.O. Mekhanizm ta pryntsypy rehuliuвання dohovirnykh vidnosyn u tsyvil'nomu pravi Ukrainy: Monohrafiia. — K.: Pravova iednist'. — 2009. — 304 s.
8. Romovs'ka Z.V. Ukrains'ke tsyvil'ne pravo: Zahal'na chastyna. Akademichnyj kurs. Pidruchnyk. — K.: Atika, 2005. — 560 s.
9. Fedyk Ye.I., Fedyk S.Ye. Problemy pravovoho rehuliuвання dohovirnykh vidnosyn: Navchal'nyj posibnyk. — L'viv: vyd. LTEU. — 2016. — 157 s.
10. Fedyk S.Ye. Osoblyvosti tlumachennia iurydychnykh norm schodo prav liudyny (za materialamy praktyky Yevropejs'koho sudu z prav liudyny ta Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy). Dys. ... kand. iuryd. nauk. — L'viv, 2002. — 215 S.
11. Kharytonov Ye.O. Tsyvil'ne pravo Ukrainy: V 2-kh tomakh. Tom 1. Pidruchnyk /Za red. Kharytonova Ye.O., Holubievoi N.Yu.. — Kh.: Odissej, 2008 ta vydannia posliduiuchykh rokiv.